

*Qurbanov Aqil Abid oğlu,
iqtisad elmləri namizədi
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: aqilqurbanov73@gmail.com
© Qurbanov A.A., 2021*

UOT- 658

XARİCİ TİCARƏTDƏ İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - müasir şəraitdə global iqtisadi çağırışların kəskinləşdiyi mürəkkəb dövrdə istehlak malları üzrə xarici ticarətdə idarəetmənin iqtisadi-təşkilatı aspektlərinin dərinlən araşdırılmasından çıxış etməklə, bu sahədə idarəetmənin maksimum səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

İstehlak malları üzrə xarici ticarətin idarəetmə sisteminin müasir dövrün tələblərinə adekvat təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi vacib məsələlərdəndir. Şübhəsiz, bu mürəkkəb problemin həllində dövlətin fəal iştirakı olmadan müsbət nəticələr əldə etmək qeyri-mümkündür. Dövlət fəal olaraq xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün güclü qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, işlək mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi, bu sahədə stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi ilə məşğul olmalıdır. Xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində və əmtəə bazarlarında səmərəli ixtisaslaşması üçün tədbirlərin genişləndirilməsini, dünya ticarət sistemindəki mənfi təsirlərdən milli iqtisadiyyatın qorunmasını və Azərbaycanlı istehsalçıların – ixracatçıların dünya bazarlarında möhkəmləndirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın metodologiyası - Sistemli və kompleks yanaşma, müqayisəli təhlil, müasir dövrdə beynəlxalq təcrübənin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji və digər nəticələri baxılan problemlər üzrə tədqiqat işlərinin aparılmasında, istehlak malları üzrə xarici ticarətin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində, müasirləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - işin əsas elmi yeniliyi respublikada istehlak malları üzrə xarici ticarətin idarəetməsinin iqtisadi – təşkilatı problemlərinin kompleks tədqiqı ilə bağlıdır. Xarici ticarətin tənzimlənməsi və istehlak malları üzrə xarici ticarətin idarəetmə sisteminin elmi əsaslandırılması üzrə fərqli yanaşma verilmiş, xarici bazar proseslərinin idarə edilməsinə nəzəri baxışlar elmi kontekstdən əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: xarici ticarət, ixrac-idxal əməliyyatları, beynəlxalq ticarət, rəqabət, beynəlxalq təcrübə, iqtisadi mənfəət, iqtisadi əlavə dəyər, səmərəlilik.

GİRİŞ

Müasir bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması şəraitində idarəetmə sistemlərinin, mövcud yanaşmaların, idarəetmənin forma və metodlarının dəyişdirilməsi, təkmilləşdirilməsi, iqtisadi strukturunun yenilənməsi obyektiv reallıqlar kimi ortaya çıxır. Bu proseslər daimi olaraq dəyişilməkdədir və şübhəsiz, bununla bağlı daha səmərəli yanaşmalar, mexanizmlər tələb olunur. İdarəetmə proseslərinin yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi mürəkkəb komponentlərdən ibarətdir və özündə bir-birilə sıx bağlı olan tədbirlər kompleksini əks etdirir.

Bu qeyd edilənlər müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahələri ilə yanaşı, xarici ticarətin idarəetmə mexanizmləri üçün də kifayət qədər xarakterikdir. Bir tərəfdən, xarici ticarət fəaliyyəti beynəlxalq ticarət proseslərində və integrasiya məkanında baş verən dəyişikləri, vəziyyətləri nəzərə almalı və bunlarla bağlı təkmilləşmələr aparılmalıdır. Digər tərəfdən, xarici ticarət fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın başqa sektorları və sahələri ilə müqayisədə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və bu baxımdan xarici ticarətin idarəedilməsi metodları da kifayət qədər fərqlidir, daha səmərəli və balanslaşdırılmış idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqini tələb edir. Bu istiqamətdə daha çox fərqlənən xüsusiyyətlərdən bir qrupunu qeyd etmək istərdik:

- xarici ticarətin tənzimlənməsində dövlətin tətbiq etdiyi iqtisadi – təşkilati mexanizmlərin adekvatlığı;
- xarici ticarət fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması tədbirləri;
- ölkənin ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi və ixrac məhsullarının keyfiyyətinin idarəedilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi;
- xarici-iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi stimullaşdırılmasının gücləndirilməsi;
- xarici ticarət fəaliyyətinə çəkilən xərclərin maksimum azaldılması və optimallaşdırılması;
- xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənmə tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması və onun hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Xarici ticarətin idarəetmə sistemlərinin tədqiqi məsələlərində, əksər müəlliflər daha çox iqtisadi elementlərə, idarəetmə sisteminin struktur komponentlərinə diqqət yetirmişlər. Bu ondan irəli gəlir ki, xarici ticarət fəaliyyətinin təşkili proseslərində və idarəetmə həlqələrində hər bir struktur vahidi, bölməsi, və yaxud məsul şəxsi, heyət üzvü, menecer və s. öz üzərinə düşən məsuliyyət hissini tam formada dərk etsin və bununla əlaqədar tədbirlərin nəzərdə tutulan vaxtda, yüksək peşəkarlıqla, həmçinin səmərəli formada həyata keçirilməsini təmin etsin. Ümumilikdə xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan firma və şirkətlərdə struktur dəyişikliklərinin aparılması, mövcud idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi əsas etibarilə elmi-texniki yeniliklərin intensivləşməsindən irəli gələn kəskin rəqabət mühiti, yeni texnologiyaların tətbiqinin sürətlənməsi, müasir kompüter texnikası vasitəsi ilə sisteməlik olaraq yeni təşkilati və idarəetmə metodlarının tətbiqinin sürətlənməsi ilə bilavasitə bağlıdır [7, s.25-26].

Qeyd edək ki, keçmiş sosialist ölkələrində xarici ticarət fəaliyyətinin idarəetmə sisteminin təşkili və təkmilləşdirilməsi məsələlərinə ümumi yanaşmalar olmuşdur və bunlarla əlaqədar olaraq hər bir struktur bölməsinin iqtisadi-təşkilat baxımından məsuliyyət hissi ayrıca baxılmışdır. Bu istiqamətdəki tədbirlər kompleks xarakter daşımış və iqtisadi-təşkilati yanaşmaların təkmilləşdirilməsi məsələləri vahid prizmadan tənzimlənmişdir. Buna görə də, keçmiş sosialist sistemindən qalan xarici ticarət fəaliyyətinin idarəetmə komponentlərinin yenidən qu-

rulması və təkmilləşdirilməsi məsələləri xeyli mürəkkəb olmuşdur, onların həyata keçirilməsinə isə uzun illər lazım gəlmişdir. Əvvəllər bu sistemdə fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış idxal-ixrac birlikləri, yəni bugünkü anlamda firma və şirkətləri vahid nazirlikdə - Xarici Ticarət Nazirliyində birləşdirilmişdir. Bu birliklər bir nöqtədən – mərkəzdən idarə olunurdular. Ölkə üzrə bütün ixrac-idxal əməliyyatları ixtisaslaşdırılmış xarici ticarət birliklərində aparılırdı. Həmin dövrlərdə ixrac məhsullarının istehsalçıları – iri zavodlar və müəssisələr müstəqil olaraq xarici bazarlara çıxırdılar və onların xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olmaları məqsədəuyğun hesab olunmurdu [10, s. 105-106].

Qeyd edək ki, bu vəziyyət bütün sosialist ölkələri üçün xarakterik olmuşdur və keçmiş Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasına daxil olan ölkələrin hamısında xarici ticarət fəaliyyətinin təşkili, idarə edilməsi mexanizmləri eyni yanaşmalar əsasında formalaşdırılmış və tətbiq edilmişdi. Məlumdur ki, dünya təsərrüfatı əlaqələri sistemində xarici ticarət fəaliyyətinin maksimum səmərəli təşkil edilməsində əsas problemlərdən biri beynəlxalq-hüquqi tənzimləmələrin hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Belə ki, dövlətlər və hökumətlər arasındakı çoxsahəli və çoxtərəfli əlaqələr mütləq şəkildə beynəlxalq hüquq əsasında formalaşdırılır və tənzimlənir. Bu baxımdan, beynəlxalq hüquq beynəlxalq münasibətləri sistemində tərəflərin hüquq və vəzifələrin qarşılıqlı aspektlərinin müstəqil subyektlər arasında, yəni dövlətlər arasında tənzimlənməsini özündə əks etdirir və bütün bu proseslərdə dövlət əsas subyekt kimi çıxış edir [8, s.16]. SSRİ-nin süqutundan və bütövlükdə sosializm sisteminin dağılmasından sonra postsosialist və postsovet respublikalarında müstəqil iqtisadi siyasətin formalaşdırılması çərçivəsində, ilk növbədə mühüm problemlərdən biri də, xarici ticarət konsepsiyasının hazırlanması və xarici ticarət fəaliyyətinin maksimum səmərəli təşkilinin təmin olunması idi. Lakin, dünyanın müxtəlif regionlarında ölkə birliklərinin, regional integrasiya və əməkdaşlıq qurumlarının fəaliyyətində xarici ticarətin təşkili, onun idarə edilməsi üzrə tənzimləmələrdə vahid prinsiplər və yanaşmalar praktikasının olması diqqət çəkir. Azərbaycanın da daxil olduğu Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) idarəetmə orqanları və strukturu buna misal ola bilər. Belə ki, MDB-nin nizamnaməsinə uyğun olaraq bu təşkilatın bir sıra orqanlarının olması diqqət çəkir:

- Dövlət başçılarının şurası əsas etibarilə prezidentlər səviyyəsində prinsipial qərarların verilməsini həyata keçirir;
- Hökumət başçıları şurası ölkə prezidentlərinin müvafiq göstərişləri əsasında integrasiya siyasətinin koordinasiyası ilə məşğul olurlar;
- Xarici işlər nazirləri şurası;
- Parlamentlərarası assambleya - bu orqan MDB-yə üzv ölkələrin parlamentlərinin nümayəndələrindən ibarətdir;
- İqtisadi məhkəmə - təsərrüfat münasibətləri prosesində MDB-yə üzv ölkələrin dövlətlərarası səviyyədə yaranan mübahisəli məsələlərinin həlli məqsədilə yaradılmışdır və s.

Qeyd edək ki, MDB-nin ali orqanlarının fəaliyyət prinsipləri ümumi razılaşdırma meyarları əsasında müəyyənləşdirilir. Belə ki, həmin prinsiplərin üzv ölkələrin hər birinin qəbul edib-etməməsi hüquqları vardır. Məsələn, istənilən MDB ölkəsi hər hansı bir məsələnin müzakirəsində iştirak etməyə bilər və yaxud iştirak etdiyi təqdirdə bu məsələyə qoşulmamaq hüququna malikdir, belə olduğu təqdirdə isə kollegial şəkildə qəbul edilən qərar həmin ölkəyə şamil olunmur. Bundan əlavə, MDB-nin ali əsas orqanları ilə yanaşı, sahə prinsiplərinə əsaslanan nisbətən aşağı səviyyəli işçi orqanları da fəaliyyət göstərir və onlar konkret istiqamətlər

üzrə əməkdaşlıq edirlər [6]. Bütün bunlarla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq integrasiya və əməkdaşlıq proseslərində ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri xarici ticarətdir. Xarici ticarət fəaliyyəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ənənəvi və daha çox inkişaf etmiş formasıdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin 80%-ə qədəri xarici ticarətin payına düşür [2, s.29]. Amerikalı iqtisadçıların fikrincə, istənilən ölkənin iqtisadi uğurları ilk növbədə xarici ticarətin səmərəli təşkilinə əsaslanır. Dünyada heç bir ölkə dünya iqtisadi sistemindən ayrı şəkildə güclü və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat yaratmağa nail olmamışdır [13, s.244]. Bu baxımdan, beynəlxalq ticarət – xarici ticarət xarici iqtisadi fəaliyyətin aparıcı sahəsi hesab olunur. XX əsrin sonlarında və XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq ticarət dünya təsərrüfatı sisteminin daha çox dinamik inkişaf edən sahəsi kimi diqqət çəkmişdir. Bu proseslərdə ənənəvi mal dövriyyəsi kanalları ilə yanaşı, yeni xarici ticarət mənbələri sürətlə formalaşmaqda davam etmiş və beynəlxalq səviyyədə xarici ticarət vasitəsilə mal və xidmətlərin çeşidi genişləndirilmiş, həcmi isə əhəmiyyətli səviyyədə artmışdır. Bunlarla bərabər, xarici ticarət xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas formalarından olmaqla ölkələrarası mal və xidmətlərin mübadiləsini, metod və vasitələrini özündə birləşdirir [3, s.22]. Xarici ticarətin idarəetmə sisteminin səmərəli təşkilində rəqabət üstünlükləri strategiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Firmanın rəqabət strategiyasının müəyyənləşdirilməsi zamanı iki əsas məqama xüsusi diqqət yetirilib: firmanın fəaliyyət göstərdiyi sahənin strukturu, başqa sözlə rəqabətin xüsusiyyətləri və firmanın bu sahədə tutduğu mövqe. Birinci halda, bu sahədəki rəqabətə əsas etibar ilə bu amillər daha çox təsir göstərir: yeni rəqiblərin əmələ gəlməsi; yeni malların və xidmətlərin yaranması; malsatanların və alıcıların ticarət etmək bacarığı; rəqiblərin öz aralarında mübarizəsinin mövcudluğu. İkinci halda isə, baxılan sahədə firmanın rəqabət qabiliyyətliliyi və tutduğu mövqe, əsasən bu firmanın rəqabət üstünlükləri ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, firma öz rəqiblərindən üstündür və onları qabaqlayır, sabit formada rəqabət üstünlüklərinə malikdir, bazara çıxarılan mal və xidmətlərə çəkilən xərclər optimaldır və bu baxımdan rəqiblərinə nisbətən daha az xərclərlə rəqabət üstünlüyünə malik mal və xidmətlərə sahibdir, alıcının tələbatına uyğun malların differensiallaşdırılması potensialı böyükdür, yəni alıcının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından tələblərini ödəyə bilir [16, s.24].

İdarəetmənin nisbətən konseptual nümunəvi strategiyaları əsasən rəqabət üstünlükləri bazası üzərində formalaşır və bu halda firma özünün strategiyasına uyğun olaraq mövcud rəqabət üstünlüyü komponentlərini seçir.

İdarəetmənin nümunəvi strategiyaları və konseptual yanaşmaları ilə bağlı məsələlərdə müsbət və mənfi halların, təsirlərin tədqiqini aparan görkəmli iqtisadçı K.P.Makkonnell yazır: “Beynəlxalq ticarət böyük iqtisadi faydalar verir: dünya resurslarının tədqiqində maksimum səmərəli forma kimi və rəqabətin gücləndirilməsində. Potensial çatışmayan cəhət isə ondan ibarətdir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə rəqabətin güclənməsi makrosəviyyələrdə yeni qeyri-sabitlik mənbələri əmələ gətirir və bütün bunlar iqtisadi siyasətin səmərəli hazırlanmasını mürəkkəbləşdirir” [11, s.115]. Bununla əlaqədar bir qrup amillər beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində özünü büruzə verir ki, bunlar müxtəlif dünya ölkələrinin makroiqtisadi siyasətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Adətən iqtisadi ədəbiyyatda bunlarla bağlı olaraq üç qrup əsas amilləri fərqləndirirlər:

1) təbii-coğrafi fərqlər - təbii iqlim şəraiti, ərazinin böyüklüyü, əhali sayı, iqtisadi-coğrafi vəziyyəti;

2) texniki tərəqqi - iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri, istehsal ənənələri və ənənəvi xarici iqtisadi əlaqələri, iqtisadi və elmi-texniki inkişafın inkişaf səviyyəsi üzrə müvəffəqiyyətləri;

3) sosial-iqtisadi şərait - sosial tip və milli istehsalın təşkili mexanizmi, sosial əlamətlər və xarici iqtisadi münasibətlərin təşkili mexanizmləri [15, s.32].

Ölkələr arasında Beynəlxalq əmək bölgüsü formalarına və prinsiplərinə sosial-iqtisadi, həmçinin siyasi amillərin böyük təsiri vardır. Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində qeyri-bərabər rəqabət potensialına malik olmaq, onların bu sistemdə yerinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələr özlərinin təbii resursları ilə təminatı üstünlüklərindən istifadə etməyə daha çox məcburdurlar. Beynəlxalq əmək bölgüsünün təsiri altında ölkələr arasındakı ticarət əlaqələri daha da mürəkkəbləşir və dünya təsərrüfat proseslərinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yeni şərait və rəqabət mühiti formalaşdırır [17]. Bu proseslər isə obyektiv olaraq xarici ticarət fəaliyyətinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun məqsəd və prinsiplərinin dünya səviyyəsində baş verən qlobal iqtisadi dəyişikliklərə adekvat müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Xarici ticarətin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi, onun fəaliyyətinin gücləndirilməsi ölkənin dünya iqtisadi sistemində integrasiyasını genişləndirməklə bərabər, eyni zamanda ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin inkişafının sürətləndirilməsinə imkan verməlidir [12, s.27-30]. Bu göstərilən məqsədlərə və strateji hədəflərə çatmaq üçün, ilk növbədə milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafı təmin edilməli, iqtisadi artıma nail olunmalı və ölkə əhalisinin rifahı yaxşılaşdırılmalıdır. Ölkənin ixrac potensialından maksimum səmərəli istifadə təmin olunmalı, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində üstün rəqabət qabiliyyətliliyi əmilindən yetərincə istifadəyə səy göstərilməli, yüksək texnologiyalı əsaslı və keyfiyyətli malların istehsalına, həmçinin dünya bazarlarına çıxarılmasına nail olunmalı, nəticədə ümumilikdə xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsi yüksəldilməlidir.

Məlumdur ki, xarici ticarət ixrac və idxalın məcmusundan ibarətdir. İxracın əsas funksiyaları texniki iqtisadi səviyyənin yüksəldilməsi hesabına daha keyfiyyətli məhsulların istehsalına nail olmaqla, dünya bazarına çıxarmaq üçün ixracıya istehsal sahələrinin yaradılmasına zəmin yaratmaq, ölkənin valyuta resurslarını artırmaq, ölkə regionlarının ixrac potensialının yüksəldilməsi hesabına ixracın potensialını yüksəltmək, rəqabətqabiliyyətli müəssisələr şəbəkəsini yaratmaq, xarici investorların iştirakı ilə ixracıya birgə müəssisələri təşkil etməkdən ibarətdir. İdxalın əsas funksiyalarına isə ölkədə istehsal və istehlakın səviyyəsindən asılı olaraq, müəyyən növ mallara və xidmətlərə olan təklif və tələbat arasındakı balansın formalaşdırılması, modernizasiya tədbirlərinin genişləndirilməsi, sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması və istehsal imkanlarının gücləndirilməsi, iqtisadi cəhətdən səmərəli olan texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi, zəruri maşın və mexanizmlərin alınması, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı mühüm ərzaq və qida məhsullarının ehtiyatlarının yaradılması, istehlak bazarında malların çeşidinin genişləndirilməsi və bolluğun yaradılması, ölkənin təbiətinə və ətraf mühitinə zərər verməmək məqsədilə təbii resurslara qənaət olunmasına yönəldilmiş tədbirlər, satınalmalar, mal və xidmətlərin ölkəyə fasiləsiz şəkildə idxal olunması daxildir.

Xarici ticarətdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün adekvat idarəetmə prinsiplərindən istifadə edilməsi zəruridir [16]. Biz bildirmişdik ki, keçmiş sovetlər birliyi dövründə xarici ticarətin idarəedilməsi, ilk növbədə sosialist cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi prinsipləri əsasında həyata keçirilmişdir. Buradan ortaya çıxan mühüm yanaşmalar ilk növbədə xarici ticarət fəaliyyətində dövlətin inhisarçı kimi çıxış etməsidir. Digər tərəfdən, bütün tədbirlər planlı şəkildə, siyasi və təsərrüfat münasibətlərinin inkişafının birgə baxılması şəraitində, mərkəzləşdirilmiş demokratik və təsərrüfat hesablı prinsiplər əsasında həyata keçirilirdi. Amma, bütün bunlar keçmişdə qalıb və artıq tarixə çevrilmişdir. Belə ki, Azərbaycanda daxil

olmaqla keçmiş SSRİ-nin tərkibində 70 il vahid inzibatçılıq və idarəçilik, təsərrüfat və hüquqi rejimlərdə birgə fəaliyyət göstərən respublikalar müstəqil olduqdan sonra yeni şəraitdə - bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu münasibətləri yenidən qurmalı, artıq müstəqil dövlətin statusuna və milli iqtisadi maraqlara adekvat olan idarəetmə sistemləri formalaşdırmalı, təsərrüfat münasibətləri yaratmalı, xarici ticarət fəaliyyəti üzrə səmərəli mexanizmlər hazırlayaraq tətbiq etməlidirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadiyyat şəraitində yeni – balanslaşdırılmış hədəflər müəyyənləşdirilməli və xarici ticarət fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı bütün məsələlər ölkənin dünya iqtisadi proseslərinə fəal integrasiyası kontekstində baxılmalıdır. İqtisadi sistemdə mərkəzdən tənzimləmə mexanizmləri minimuma endirilməli, ayrı-ayrı sahələrdə inhisarçılıq hallarına yol verilməməli, xarici ticarətin liberallaşdırılması və xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının əhatəsinin genişləndirilməsi tədbirləri fəal olaraq həyata keçirilməlidir.

Xarici ticarət fəaliyyətində daha yüksək nəticələrə və səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinə nail olmaq üçün digər ölkələrlə, həmçinin beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı faydalılıq prinsipləri əsasında xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili və genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür yanaşma son nəticədə ölkənin resurs potensialından maksimum səmərəli istifadə hesabına, dünya bazarlarında ayrı-ayrı məhsullar üzrə rəqabət üstünlükləri əldə etməyə, ölkəyə yeni valyuta daxil olmaları mənbələrinin yaradılmasına, xarici bazarlarda ölkənin imicinin yüksəldilməsinə ciddi təkan verə bilər. Amma, bu cür yanaşmalarda ölkənin resurs potensialı, iqtisadi inkişaf təmayülləri, milli iqtisadi maraqları, beynəlxalq bazarlarda ixtisaslaşma imkanlarına malik rəqabət qabiliyyətli mal və məhsullara nail olması imkanları mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Digər ölkələrlə birgə əməkdaşlıq çərçivəsində ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdən və sazişlərdən istifadə etməklə, ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi üzrə irimiqyaslı layihələrin hazırlanması və həyata keçməsi vacib şərtlərdəndir. Bu kateqoriyadan olan əlaqələrin və birgə fəaliyyət istiqamətlərinin uzunmüddətli qarışıqlı maraq dairəsində formalaşması və inkişaf etdirilməsi müsbət nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Əlbəttə, bunlarla bağlı olaraq bir çox prinsipial problemlərin kompleks və sistemli olaraq baxılması, həll edilməsi vacib şərtlərdəndir. Digər tərəfdən, integrasiya proseslərinin və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin təmin edilməsində son onilliklərdə nisbətən orta və aşağı idarəetmə pillələrinin, o cümlədən sahə nazirlikləri, sənaye birlikləri və müəssisələrinin idarəetmə strukturlarının rolu artmaqdadır. Əgər son dövrlərə kimi dünya iqtisadi proseslərində integrasiyanın şaxələndirilməsində və genişləndirilməsində makrosəviyyəli yanaşmalar, dövlətlər-arası sazişlər daha çox rol oynaydırsa, tədricən bu proseslərdə müəssisələrin, digər xarici fəaliyyət iştirakçılarının da rolu artmaqdadır. Bütün bunlara rəğmən, fikrimizcə makroiqtisadi yanaşma integrasiya proseslərinin prinsipial olaraq əsas üstün cəhətlərindəndir. Bu səviyyədə işlərin təşkili və siyasətin formalaşdırılmasında aparıcı mövqe dövlətə məxsusdur. Strateji səviyyədə layihələrin hazırlanması və baxılması, xarici ticarət fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı makrosəviyyədə kompleks tədbirlərin görülməsi uzunmüddətli dövr üçün daha səmərəli xarakter daşıyır və qarşıya qoyulan məqsədlərə adekvat nisbətən uğurlu nəticələrin əldə edilməsi potensialı artır. Bununla belə, müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin dünyanın əksər ölkələrində dərinləşməsinin bərqərar olduğu bir şəraitdə müəssisələrarası və firmalararası təsərrüfat-kooperasiya əlaqələri, xarici iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri daha çox diqqət cəlb edir və sürətli şəkildə genişlənməkdədir. Orta və nisbətən aşağı səviyyəli idarəetmə strukturlarının və subyektlərinin xarici ticarət proseslərinin təşkilində rolunun artması, bu istiqamətdə daha təkmil qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını, prinsiplərin və meyarların müəyyənləşdirilməsini, əməkdaşlıq əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılmasını şərtləndirir.

Beləliklə, postsovet respublikalarının xarici ticarətin təşkili və idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılması, inkişafı, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin dərinləşməsi ilə paralel olaraq, bu idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi proseslərinin təhlilindən çıxış etsək, görmək olar ki, müasir dövrdə xarici ticarətdə idarəetmənin iqtisadi-təşkilati mexanizmlərini beynəlxalq və milli səviyyələrdə daha dərinlən və yeni yanaşmalar vasitəsilə inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin genişləndirilməsi zərurəti yaranmışdır. Xarici iqtisadi fəaliyyət tam mənada integrasiya tədbirlərinin reallaşdırılmasının əsas kanalıdır və realizasiya edilməsi istiqamətidir. Xarici ticarət fəaliyyətinin təkrar istehsal prosesində çoxfunksiyalı rol, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əlavə dəyər yaratmaq xüsusiyyətləri bu sahənin idarəetmə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsini vacib edir. Integrasiya proseslərində və xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində xarici ticarət fəaliyyətinin təsirinin müsbət baxımdan gücləndirilməsi məqsədilə onun idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə istehsalın və onun ixracıya yönülməsinin diversifikasiyalaşdırılması nəzərə alınmaqla təmin edilməlidir [9]. Bunlarla bərabər, bir sıra qərb tədqiqatçıları xarici ticarətin idarəetmə aspektlərinin nəzəri əsaslarını tədqiq edərkən, bu istiqamətdə onun ayrı-ayrı sahələrinin rəqabət-qabiliyyətlik komponentlərinin üstün cəhətlərini müəyyən edərkən, bu elementlərə selektiv formada yanaşılmasını məqsədmüvafiq hesab etmişlər. Belə ki, rəqabət elementlərinin tədqiqi zamanı onların “köhnə və yeni” rəqabət sistemləri formasında baxılmasına üstünlük vermişlər [4, s.21-36]. Yeni rəqabətlik yanaşmalarının fərqləndirici xüsusiyyətləri sırasında firmanın təşkili, məhsul zənciri üzrə proseslərin koordinasiyasının tipləri, sənaye sahələrinin işinin təşkili və sənaye siyasəti tiplərinin formalaşdırılması daha çox diqqət cəkilir. Bu halda, birinci istiqamət üzrə rəqabət mühitində firmanın rəqabət səviyyəsi və müddətliliyi, ilk növbədə rəqabət mühitindəki tələblərə daha tez adaptiv olmasından, mövcud bazar tələblərinə hansı səviyyədə uyğunlaşmasından, rəqabət elementlərinin zəif və üstün cəhətlərindən bilavasitə asılı olacaqdır. Belə ki, müasir şəraitdə firmanın xarici bazarlarda daha uğurlu fəaliyyət göstərməsi, rəqiblərinə nisbətən əmtə bazarlarında və integrasiya kanallarında möhkəmlənməsi rəqabət üstünlükləri elementlərinin səviyyəsindən və davamlılığından birbaşa asılıdır. İkinci istiqamətdə isə köhnə rəqabət prinsipləri özündə əsas etibarilə bazar-plan istiqamətli fəaliyyəti və inkişafı əks etdirir. Amma, müasir dövrdə bu cür yanaşmanın ciddi nailiyyətlər əldə etməsi o qədər də inandırıcı görünür və daha düzgün yanaşma müasir dövrün tələbləri baxımından rəqabət üstünlüyü komponentlərinə malik olmaq, bu prinsiplər əsasında dünya bazarlarına inamlı çıxışı təmin etməkdir. Üçüncü istiqamətdə yanaşma isə əsas etibarilə eyni inkişaf xüsusiyyətlərinə malik firmaların qeyri-adi məhsullar istehsal etmələrindən, dünya bazarlarına çıxarmalarından və burada qiymət amili üzrə rəqabət aparmalarından ibarətdir. Digər bir yanaşma isə fəaliyyət sahəsinin daha güclü və rəqabət qabiliyyətli olması məqsədilə kooperasiya əlaqələrinin və kooperasiyaya yönülmə rəqabət elementlərindən daha çox istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Amma, bu proseslərdə kooperasiya əlaqələri özlərində uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi öhdəliklərini ehtiva etmir və bununla belə, xarici ticarət fəaliyyət iştirakçısı, başqa sözlə firma innovativ inkişaf fazasına daxil olur, öz fəaliyyətində innovasiya funksiyalarının tətbiqini genişləndirir, müasir dövrün və rəqabət mühitinin çağırışlarına, tələblərinə cavab verir, həmçinin xarici ticarətin səmərəli təşkili üzrə proseslərdə özünün rəqabət qabiliyyətliyini artırır.

Bu kimi yanaşmalar və fəaliyyət istiqamətləri, “yeni” rəqabət prinsipləri və meyarları bir çox keçid iqtisadiyyatlı və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterik olsa da, bunlardan Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasətində, xarici-iqtisadi əlaqələrin təşkilində, xarici ticarət fəaliyyətinin iştirakçılarının beynəlxalq integrasiya proseslərində və dünya

bazarlarında daha fəal iştirakının təmin edilməsində tam mənada istifadə edilməsi o qədər də məqsədəuyğun deyildir və tətbiqi perspektivləri zəifdir. Belə ki, rəqabət qabiliyyətlilik şəraitinin tələb olunan səviyyədə olmaması ölkənin malik olduğu nisbi üstünlüklərdən beynəlxalq ticarətdə istifadəsinə imkan verir, bunlar isə azperspektivli və azgəlirli fəaliyyət sahələrinin beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə çıxışına imkan yaradır, amma perspektivdə mütləq səviyyədə gəlirlərin əldə edilməsindən ölkə məhrum olur [5, s.211-212]. Mütləq üstünlük komponentləri baxımından Azərbaycanın xarici ticarətinin yeni strukturu o qədər də səmərəli deyildir və bu baxımdan ixrac və idxal əməliyyatları üzrə əmtəə çeşidlərinin təhlili göstərir ki, mal mübadiləsi əməliyyatları təşkili qeyri-səmərəlidir. Belə ki, xarici mübadilənin səmərəliliyi ilk növbədə xammal məhsullarının ixracı istiqamətindədir, idxalda isə əsas yeri xalq tələbatı malları, başqa sözlə istehlak malları tutur.

Azərbaycan məhsullarının beynəlxalq ticarətdə sərbəst dövriyyəsinin təmin edilməsi və idxal-ixrac əməliyyatlarının sadələşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur. Bu tədbirlər hüquqi bazanın formalaşdırılmasından başlayaraq milli standartların beynəlxalq və Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması ilə bağlı müvafiq tədbirlər planının qəbul edilməsində olan prosesləri əhatə edir. Belə ki, texniki tənzimləməyə dair qanun qəbul etməklə, məhsullara dövlət nəzarətinin təhlükəsizlik tələbləri ilə məhdudlaşdırılması və keyfiyyət tələblərinə uyğunlaşdırmanın könüllü edilməsi, yeyinti məhsullarına nəzarətin texniki tənzimləmə və standartlaşdırma sistemindən çıxarılması, məhsulların sertifikatlaşdırılmasının risk səviyyəsinə görə aparılması kimi məsələlər öz həllini tapacaqdır.[1]

Bu amillər və xüsusiyyətlər, reallıqlar nəzərə alınmaqla, fikrimizcə müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə istehlak malları üzrə xarici ticarətin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin əhəmiyyətli səviyyədə artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Y E K U N

Azərbaycan Respublikasında istehlak malları üzrə xarici ticarətdə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə aparılan nəzəri-metodoloji araşdırmalar bir sıra nəticələrin əldə edilməsinə tövsiyələrin hazırlanmasına imkan verir. Bu baxımdan aşağıda qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiq olardı:

- xarici ticarətdə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri, o cümlədən idarəetmə sistemi və təsərrüfat fəaliyyəti, ilk növbədə obyektiv idarəetmə prinsipləri və konkret idarəetmə funksiyalarına söykənməlidir;

- xarici ticarətdə idarəetmə sistemi öz fəaliyyətində beynəlxalq təşkilatların və birliklərin müxtəlif prinsipləri və meyarları nəzərə alınmaqla beynəlxalq və daxili hüquq normalarına riayət etməlidir;

- xarici ticarətdə idarəetmə sistemi rəqabətin güclənməsi və rəqabət üstünlüyünün müəyyənəşdirilməsi amilləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır;

- xarici ticarətin idarəetmə sisteminin strukturunun yaradılmasında əsas komponentlər kimi integrasiya, koordinasiya və kooperasiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən müxtəlif birgə və xarici firmalar çıxış edirlər;

- müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici ticarətin idarəetmə sistemi, onun əsas subyektləri köhnə və nisbətən yeni rəqabət amilləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalı, təkmilləşdirilməli, istehlak malları üzrə xarici ticarətin idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi şərti ilə məhsuldar mexanizmlərlə gücləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 2016. Bakı. 109 s.
2. Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения. Москва, ИВЦ «Маркетинг», 2000. – 320 с.
3. Архипов А.Ю., Черковец О.В. Внешнеэкономическая деятельность российских регионов. Ростов н/д.: Феникс, 1998.-215 с.
4. Бест М. Новая конкуренция. М.: ТЕИС. 2003.-С.21-26.
5. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев.: Экспресс-Объява, 2000. с.211-212.
6. Герасимова, Р.Г. Сравнительный анализ экономического развития и рыночных реформ в странах с переходной экономикой в 1990-2009 годы: монография / Р. Г. Герасимова. - М: ИНФРА-М, 2012. - 182 с.
7. Герчикова И.Н. Маркетинг и международное коммерческое дело. М.: Внешторгиздат, 1990.-С. 25-26.
8. Герчикова И.Н. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М.: Консалтбанк, 2002.-624 с.
9. Глущенко В.В., Глущенко И.И. Разработка управленческого решения. Прогнозирование-планирование. Теория прогнозирования экспериментов. М.: НППШ. Крылья. 2000.-351 с.
10. Горячев А.А., Кормочов Ю.Ю. Внешняя торговля социалистических стран: проблемы эффективности и управления. М.: Международные отношения. 1988.-С. 105-106.
11. Макконнелл К.Р., Брю С.А. Экономика: принципы, проблемы и политика. Т.І. Баку.: Азербайджан.1992, с. 115.
12. Мишин В.М. Мировая экономика и международные экономические отношения. М.:МНЭПУ. 1995, с. 27-30.
13. Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. М.: Экономика. 1994, с.-244.
14. Самедов А.Г. Управление рынком (теория и практика). Москва-Баку.: Марс-Принт. 2005, - 426 с.
15. Фаминская И.П. Основы внешнеэкономических знаний. М.: Международные отношения. 1990, с.32.
16. Фомичев А.Н. Риск-менеджмент. М.:Дашков и К. 2008.- 376 с.
17. Экономическая теория / под ред. С.С. Носова. М.: КНОРУС, 2008.
18. <http://www.e-qanun.az/>
19. <http://iqtisadiislahat.org/>

*Гурбанов Агиль Абид оглы,
кандидат экономических наук,
Бакинский Университет Бизнеса,
E-mail: aqilqurbanov73@gmail.com
© Гурбанов А.А., 2021*

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕНЕДЖМЕНТА ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - выявление путей повышения максимальной эффективности управления в данной сфере на основе глубокого изучения экономических и организационных аспектов управления внешней торговлей потребительскими товарами в сложный период обострения глобальной экономической ситуации в современных условиях.

Один из важных вопросов - адекватное совершенствование и обновление системы управления внешней торговлей потребительскими товарами в соответствии с современными требованиями. Несомненно, без активного участия государства в решении этой сложной проблемы добиться положительных результатов невозможно. Государство должно активно участвовать в формировании прочной правовой базы для развития внешнеторговых отношений, создании и применении эффективных механизмов, принятии стимулирующих мер в этой сфере. В связи с расширением внешнеторговых связей, это требует расширения мер по эффективной специализации страны в международном разделении труда и товарных рынках, защиты национальной экономики от негативного воздействия мировой торговой системы и усиления азербайджанских производителей экспортеры на мировых рынках.

Методология исследования - в исследовании использован системный и комплексный подход, сравнительный анализ, методы, связанные с обобщением и оценкой современного международного опыта.

Практическая значимость исследования - теоретико-методологические и другие результаты исследования могут быть использованы для проведения исследований по рассматриваемым вопросам, для совершенствования и модернизации системы управления внешней торговлей товарами народного потребления.

Оригинальность и научная новизна исследования - основная научная новизна работы связана с комплексным изучением экономико-организационных проблем управления внешней торговлей товарами народного потребления в республике. Иной подход был дан к регулированию внешней торговли и научному обоснованию системы управления внешней торговлей потребительскими товарами, а теоретические взгляды на управление внешнеторговыми процессами были обоснованы в научном контексте.

Ключевые слова: внешняя торговля, экспортно-импортные операции, международная торговля, конкуренция, международный опыт, экономическая прибыль, экономическая добавленная стоимость, эффективность.

Agil Abid Qurbanov, Ph.D. (Econ.),
Baku Business University,
E-mail: aqilqurbanov73@mail.ru
©Qurbanov A.A., 2021

DIRECTIONS FOR IMPROVING MANAGEMENT IN FOREIGN TRADE

ABSTRACT

The purpose of the research - is to identify ways of improving the maximum efficiency of management in this area based on an in-depth study of the economic and organizational aspects of management in foreign trade in consumer goods in a complex period of intensifying global economic challenges in modern conditions.

Adequately improve and update the management system of foreign trade in consumer goods in accordance with modern requirements is one of the important issues. Undoubtedly, it is impossible to achieve positive results without the active participation of the state in solving this complex problem. The state should be actively involved in the formation of a strong legal framework for the development of foreign trade relations, the creation and application of effective mechanisms, the adoption of incentive measures in this area. In connection with the expansion of foreign trade relations requires the expansion of measures for the country's effective specialization in the international division of labor and commodity markets, protection of the national economy from the negative effects of the world trade system and strengthening of Azerbaijani producers-exporters in world markets.

The methodology of the research - systematic and complex approach, comparative analysis, methods related to the generalization and evaluation of international experience in modern times have been used.

The practical importance of the research - theoretical, methodological and other results of the research can be used to conduct research on the issues under consideration, to improve and modernize the management system of foreign trade in consumer goods.

The originality and scientific novelty of the research - the main scientific novelty of the work is connected with the complex study of economic-organizational problems of management of foreign trade in consumer goods in the republic. A different approach was given about the regulation of foreign trade and the scientific substantiation of the foreign trade management system for consumer goods, and theoretical views on the management of foreign market processes were substantiated from a scientific context.

Keywords: foreign trade, export-import operations, international trade, competition, international experience, economic profit, economic value added, efficiency.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
02.02.2021
Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
04.02.2021
Çapa qəbul olunmuşdur: 12.02.2021

Дата поступления статьи в редак-
цию: 02.02.2021
Отправлено на повторную обра-
ботку: 04.02.2021
Принято к печати: 12.02.2021

The date of the admission of the article to
the editorial office: 02.02.2021
Send for reprocessing: 04.02.2021
Accepted for publication: 12.02.2021